

Kant és a (nem-művészi) zsenialitás

Bevezetés

Hogyan viszonyul Kant génuszfogalma a megismerés (ezen belül is a tudományos, és még pontosabban a matematikai megismerés) folyamatához? Milyen szerepet játszhat a zsenialitás a tudományos megismerés folyamatában, amelyet alant – Kant nyomán – előre rögzített módszertani szabályok többé-kevésbé mechanikus követésének tekintünk? Hogyan érthette a prekritikai Kant kompatibilisnek a kreativitásáról és originalitásáról is ismeretes zsenialitást és a legszigorúbb, matematikai tudományos-ságot, és mi sarkallta később arra, hogy változtasson ezen a véleményén? Végül pedig: adható-e a kritikai fordulat utáni Kant filozófiájának olyan értelmezése, amelybe belefér a nem-művészi zsenialitás – akár a művészi zsenialitás egy formájaként, akár attól függetlenül, azt kiegészítendő?

Filozófiatörténetileg elismert tény, hogy *prima facie* ellentét feszül Kantnak a zsenialitás és tudományosság viszonyára vonatkozó pre- és posztkritikai megjegyzései között. Tanulmányom fő állítása az, hogy Kant prekritikai, a zsenialitást illető elképzelései és *Az ítélőerő kritikájából* ismert zsenialitás (mint produktív fakultás) valójában összeegyeztethetőek, amennyiben az összekötő láncszemeket nem Kant művészet-filozófiájában, hanem metafizikájában keressük. Ha elfogadjuk Kant szintetikus *a priori*-ra vonatkozó nézeteit, illetve ezeknek a tudomány és zseni viszonyára vonatkozó relevanciáját, nem kell szakadékot látnunk a prekritikai és posztkritikai Kantnak e kérdéskörre vonatkozó nézetei között.

DOI: 10.61901/Kellek.2024.71.06

A szerző a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékének docense.

E-mail: danka.istvan@gtk.bme.hu

E munka a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és az ÚNKP/Bolyai+ támogatásával készült.

A nem-művészi zseni fogalma meglehetősen alulrecipált téma, mind a zsenialitás irodalmában általában véve, mind a Kant-irodalomban. Nem meglepő módon utóbbi vonatkozásában szinte kizárólagos a zseni esztétikai fogalmának értelmezése. Ennek megfelelően e tanulmány nem vállalkozik teljeskörű történeti rekonstrukcióra. Ehelyett a célkitűzés egy olyan szisztematikus, racionális rekonstrukciót adni, amely történeti elemekkel alátámasztott, ám – ahol híján van a történeti igazolásnak – tovább merészkedik, és akár Kant szándékaitól független (avagy azokkal esetleg egyenesen szembemenő) következtetéseket is levon. A kérdés ugyanis, amelyre a választ keresem, nem az, hogy mit gondolt Kant a nem-művészi zsenialitásról. E válasz megadásához a rendelkezésünkre álló szöveghelyek túlságosan elmosódott képet rajzolnak ki. A kérdésem az, hogy a tárgyalt szöveghelyek függvényében a posztkritikai Kant *gondolhatta-e* azt, amire jutok, illetve, hogy kritikai filozófiája egészének tükrében *ésszerű lett volna-e* azt gondolnia, amire jutok. Miközben az előbbi kérdésre a „nem” választ valószínűsítem, az utóbbival kapcsolatban az „igen” mellett érvelek, azt állítva, hogy Kant posztkritikai filozófiája koherensebb lenne a zseni fogalmának olyan kiterjesztésével, amely a tudományos, sőt: a filozófiai zsenialitás lehetőségét is elismeri, azoknak a művészi zsenialitással való hasonlóságai és különbségei mellett.

A probléma – két Kant a nem-művészzseniről

Vegyük az alábbi, közhelyszámba menő vélekedéseket!

- (1) A matematikában szépség rejlik.
- (2) A nagy matematikusok valóságos génuszok.

Legalábbis hallgatólagos egyetértés látszik ezekben a kérdésekben: nemigen vitatja senki ezeket az állításokat. Lehetnek eltérő fogalmaink a szépségről és zsenialitásról, továbbá idegenkedhetünk a matematikától, ám mindezekről függetlenül mi, laikusok gyakran csodálattal nézünk fel a matematikusokra, míg a matematikusok érzékelhetően esztétikai élvezetet látnak a matematika művelésében.

Fontos tehát leszögeznünk: e két állítás esztétikai vonatkozású, noha nem kifejezetten valamely esztétikai tárgyra, hanem a matematikára vonatkozik. (1) esetében az esztétikai vonatkozás egyértelmű, noha (2) esetében talán némi magyarázatra szorul: a zseni Kantnál merőben

esztétikai kategória; Az *ítélőerő kritikája* azt kifejezetten és kizárólag a művészi zsenialításra vonatkoztatja.¹

A két fenti állítással persze lehet vitatkozni, a prekritikai Kant azonban egyetértett velük, még ha később változott is az álláspontja. A *Reflexionen zur Anthropologie* című előadásvázlataiban (1776–1778) olyasfélét állít, mint hogy egyes geometriai bizonyítások szebbek, mint más bizonyítások (és így alkalmazható matematikai objektumokra a szépség kategóriája), vagy hogy a tudományos felismerésekhez zsenialítás szükséges, és így a művészi és a tudományos zsenialítás nem válik élesen ketté a számára.² Arra is kitér, hogy a matematikában a zsenialítás az új módszerek fellelésében áll, és így a művészetben megnyilvánuló zsenialitással olyannyira rokon természetű, hogy művészet és tudomány – ezen a téren legalábbis – teljességgel párhuzamosan értelmezhető: a zsenialítás mindkét területen az új felé való nyitás feltétele. Ahogyan a művészi zsenialítás egyik fontos (noha nem kortalan) ismérve az originalitás, úgy a tudományban is az új felfedezéséhez köthető – ám nem egyszerűen az új *egyedi* felfedezéséhez (egyes tények rögzítéséhez), hanem új *módszerek*, azaz új, általános szabályszerűségek felfedezéséhez/feltalálásához.³ Ez a későbbiekben még fontos lesz.

1780 körül aztán úgy tűnik, hogy – a kritikai fordulattal párhuzamosan – fordulat áll be Kantnál a szépség, illetve a zseni és a tudományosság viszonyában is.⁴ Újrafogalmazódnak a kérdések, amelyekre korábban Kant egyértelműnek tűnő válaszokat adott: vajon fellelhető-e szépség a matematikában (avagy általában véve a tudományosságban)? És vajon alkalmazható-e a zseni fogalma a legnagyszerűbb matematikusokra? A válasz legkésőbb 1790-re, Az *ítélőerő kritikájában* megszületik: ekkorra Kant elzárkózik attól, hogy esztétikai kategóriákat vonatkoztasson a tudományra.

- 1 Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Osiris, Budapest, 2003 (a továbbiakban: ÍK).
- 2 Immanuel Kant: *Reflexionen zur Anthropologie*. In *Uő: Gesammelte Schriften*. Akademie-Ausgabe, Berlin, 2007, 424. Elektronikus kiadás: <http://kant.korpora.org>. (Legutolsó hozzáférés: 2024. november 20.)
- 3 „In der Mathematik zeigt sich das genie eigentlich in der Erfindung der Methoden.” Kant: *Reflexionen*. Id. kiad., 362, illetve „Wissenschaften des genie. Erfindung neuer Methoden,” uo. 424. Lásd még Christian Helmut Wenzel: *Beauty, Genius, and Mathematics: Why Did Kant Change His Mind? History of Philosophy Quarterly*, 2001 (18):4, 417.
- 4 Lásd Paul Menzer: *Kants Ästhetik in ihrer Entwicklung*. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin, 1952; Piero Giordanetti: *Das Verhältnis von Genie, Künstler und Wissenschaftler in der Kantischen Philosophie. Entwicklungsgeschichtliche Beobachtungen. Kant-Studien*, 1995 (86):4, 406–430, <https://doi.org/10.1515/kant.1995.86.4.406>; Wenzel: i. m., 415–432.

Mint írja, nincs „széptudomány”, csak szépművészet,⁵ és számos, lejjebb részletesen tárgyalt további kijelentése is arra utal, hogy a zseni jelensége kifejezetten összeférhetetlen a tudományos kutatás precíz szabálykövetést megkövetelő logikájával, és így ez utóbbi kutatás végterméke sem tehető ízlésítéletek tárgyává (hiszen az ízlést a zseni teremti meg).

Ha e fordulat okait kutatjuk, az „ízlésítélet” kifejezés máris hasznunkra lehet. Kant a zsenit egyre inkább az ízléssel (másképpen a képzelettel) köti össze,⁶ és a matematika, mint *a priori*, tehát szükségszerű igazságokat feltáró tudomány nem lehet kontingens ízlésítéletek tárgya. Továbbmenve: az aprioritás határozott szabályok meglétét feltételezi, melyek – aprioritásuk révén – áthághatatlanok. Ha előre adott szabályok (matematikai levezetések) révén kell eljutnunk a már ismert matematikai igazságokból a majdan felismerendő matematikai igazságokig, akkor a kreativitásnak és originalitásnak – egy első, sematikus megközelítésben legalábbis – semmi terep nem marad.

Míg a matematika szükségszerű szabályok követésén alapul, az ízlés szabadon bontakozhat ki; személyes preferenciákat, kulturális hátteret és egyéb faktorokat is magába foglalva akár teljességgel szubjektív és kontingens is lehet. Az ízlés „feltalálójának” zseninek kell lennie éppen annak köszönhetően, hogy az ízléshez nem rendelhetők olyasfajta *a priori* szabályok, amelyek eleve meghatároznák azt. Így egyrészt a tudomány nem csaponghat az ízlés (és képzelet) esetlegességei mentén, amelyek az esztétikum szféráját jellemzik, másrészt a szabályok csak megkötnék a zseni kezét, nem engedve kibontakozni zsenialitását. A két szféra között – (1) és (2) *prima facie* elfogadhatósága ellenére – áthidalhatatlannak tűnő szakadék tátong.

A kritikai fordulat után tehát a zseni fogalma nem tűnik alkalmazhatónak a tudományosságra. Kant szerint, míg Homéroszra zseniként tekintünk, Newtont legfeljebb „nagyszerű elmének” (esetleg „talentumnak”) nevezhetjük, aki persze korszakalkotó figura, ám főművét valójában húsz év „szorgalmának” köszönheti.⁷ A tudományos zseni már itt sokkal inkább tehetséges, ám jobbára a szorgalmából élő iparosmunkásként jelenik meg: a megismerés mondhatni mechanikus, szemben a művészi zseni teljesítményével.

5 ÍK 44. §.

6 Lásd Uo. 46–50. §, illetve Wenzel: i. m. erre vonatkozó kommentárjait.

7 „So war Newton zwar ein Mensch von grossem Talent aber nicht von Genie, wie er selbst sagte. Er hatte sein Buch *Principia philosophiae naturalis* durch 20-jährigen Fleiss zu wege gebracht”. Anthropologie Nachschrift Mrongovius 1784/85. In Reinhard Brandt – Werner Stark (szerk.): *Gesammelte Schriften*, XXV, Ab. 4, de Gruyter, Berlin, 1997, 1311.

Noha a kritikai fordulat ténye magyarázatként adná magát az e viszonytal kapcsolatos fordulatra is, ez önmagában nem elégséges érv arra, hogy ezt a – sok szempontból túl olcsó – megoldást válasszuk. Sőt: történeti és szisztematikus érvek egyaránt szólnak a kritikai fordulat magyarázó szerepe ellen.

Történeti szempontból a kettős fordulathoz legalább két tényező kell: egy korábbi állapot, amitől aztán Kant elfordul, valamint az a kapocs, ami a kritikai fordulatból levezethetővé teszi a zseni fogalmában beállt fordulatot. Azonban egyrészt nincs ilyesfajta, kiforrott prekritikai álláspont zseni és tudomány viszonyával kapcsolatban, inkább csak – mint fentebb utaltam rá – közhelyszerű megjegyzések. Másrészt semmi nincs a kritikai fordulat filozófiatörténeti szerepében, ami közvetlenül oda vezetne, hogy tudományosság és esztétikum szféráját élesen külön kellene választani. Harmadrészt semmi nem indokolná azt, hogy a prekritikai Kant miért mosná össze a két területet – akár a tudományosság „elszubjektivizálása”, akár az esztétikum „túlobjektivizálása” révén. Nem úgy tűnik, hogy itt erősnek szánt állításokról van szó, amelyek teoretikus következményeit végiggondolva jutna arra Kant, hogy a két terület valójában átfedi egymást. Sokkal inkább, mintha még a zseni *preteoretikus*, nem pedig prekritikai fogalmára vonatkoztatva tenné azon megjegyzéseit, amelyeket a későbbiek alapján jó eséllyel visszavonna, amikor már a zseni fogalmát kifejezetten esztétikai rendszerének a keretei között értelmezi újra.

Ami történetileg elmondható, az legfeljebb az, hogy a prekritikai Kant számára kevésbé volt centrális a zseni fogalma, mint amilyenné az *Az ítéleőő kritikájában* vált, és a fogalmon való alaposabb gondolkodás sarkallhatta arra, hogy megváltoztassa nézeteit – nem feltétlenül radikális törés, hanem sokkal inkább alaposabb újragondolás formájában, ahol is aztán a kibomló részletek ellentmondanak a korábbi, kevésbé átgondolt megjegyzések némely implikációjának.

Szisztematikus alapon szintén kétségbe vonható a kapcsolat a kritikai fordulat és a „zseni” jelentésváltozása között. Ahhoz, hogy a matematikát szépnak, a legnagyobbyszerűbb matematikusokat pedig zseninek tekintsük, nem kell azt gondolnunk, hogy tudományosság és esztétikum szférája folytonos egymással. Bőven elég, ha azt mondjuk: a zsenialitás és szépség a tudományban mást jelent, esetleg másra vonatkozik, mint a művészetek esetében.

Ennek egy módja az, ha például különbséget teszünk tudomány és ízlés kétféle viszonyában. Mondhatjuk azt, hogy egy bizonyítás lehet „szebb” a másiknál anélkül, hogy ez episztemikus prioritással járna. Vagy mondhatjuk azt, hogy az esztétikai prioritás bizonyos episztemikus prioritások következménye: például attól szebb egy bizonyítás, hogy egyszerűbb – és míg az egyszerűség objektív episztemikus érték, az, hogy

valakinek az egyszerűség tetszik-e, lehet szubjektív. Az, hogy a tudomány objektív értékeket követ, nem vonja maga után azt, hogy ezen objektív értékekhez nem fűződhetnek szubjektív preferenciák.

Általánosabban: lehetséges olyan elméleti keret, amelyben a pre-kritikai megjegyzések és *Az ítéelőerő kritikájának* szisztematikusan kifejtett koncepciója megférnek egymás mellett – méghozzá éppen annak köszönhetően, hogy az előbbieket odavetett megjegyzések, definiálatlanul hagyott fogalmakkal, amelyek így könnyűszerrel vonatkoztathatók másra, mint a felépített rendszerben speciális helyet elfoglaló, szigorúan meghatározott értelmű fogalmak. Mindez persze még véletlenül sem jelenti azt, hogy annyival elintézhethetjük: Kant definiálatlanul hagyott, prekritikai zsenifogalma *akár úgy is* érthető, hogy ne mondjon ellent a későbbi, szisztematikusan kidolgozott fogalomnak. A „racionálisan rekonstruált” fogalomnak szisztematikus helyet kell találnunk a kritikai rendszerben ahhoz, hogy az értelmezés – és így az ellentmondás feloldása – ne légből kapott legyen.

Kant zseni-fogalma

Lássuk ehhez először is, hogy mit gondolt *Az ítéelőerő kritikájának* Kantja a zsenialitásról, hiszen ez lesz az a kép, amelybe bele kell valahogyan illesztenünk a pre-kritikai, nem-művészi zsenialításra vonatkozó megjegyzéseket.

A jelen vonatkozásban talán legfontosabb passzus: az ÍK 49. § alapján a zsenit tekinthetjük egyfajta elmebeli, produktív fakultásként egyfelől, valamint a „természet kiválasztottjaként” másfelől. Előbbit legalább hat szempontból jellemezhetjük, melyek közül most csak a jelen szempontból legfontosabb négyet emelem ki.

1. Kant számára a zseni művészi talentum, ám nem személyként, hanem fakultásként gondolandó el, mint az az elmebeli képesség, amely a zseniális műalkotást megalkotni képes. A tudományos talentummal szemben, amely tevékenysége végtermékét világosan rögzített, ismert szabályok követése révén éri el, a művészi talentum természetéből ösztönösen fakad mindaz, ami meghatározza alkotását, és ha vannak is szabályok, amelyek segítségével ezen alkotást jellemezhetjük, ezek a szabályok a műértő utólagos értelmezésében jelennek csak meg. Vagyis míg a tudományban a tudós a szabályt követve jut eredményre, addig a művészetben az eredmény: a zseni alkotása az, ami egyedül hordozza a szabályokat.

2. A zseni jelensége feltételezi értelem és szemlélet interakcióját. E pontot talán felesleges részletezni, hiszen Kant számára minden, amihez a megismerés szempontjából viszonyulhatunk – és így a megismerésünk számára hozzáférhető művészeti alkotások, vagy legalábbis a műalkotások fenomenális tulajdonságai – az értelem és szemlélet interakciójából/ban konstruálódnak.

3. A zseni tevékenysége a cél tekintetében nem fogalomra, hanem esztétikai eszmére irányul. Az esztétikai eszmék itt a „standard” megismerés fogalmiságával analóg szerepet töltenek be, de mivel a cél itt nem a már meglevő valóság észlelése és észleleteink fogalmiság alá rendezése, hanem valami új megalkotása, az ezen újszerűséget valamilyen módon lefedő esztétikai eszmék fogják regulázni az érzéki sokaságot, amelyek a műalkotásban, mint potenciális megvalósulási módozatok (lehetséges fenomenális tulajdonságok) jelennek meg.

4. A zseni szubjektív célszerűséget feltételez.⁸ Az elvileg objektív megismerésre irányuló tudományos talentum és a szubjektív célszerűséget követő művészi zseni jelenségének leírása itt különül el talán a legélesebben. A szubjektív célszerűség a képzelőerő és értelem szabad összjátékára alapoz, így aztán szabálykövetés – vagyis olyasfajta mechanikus imitáció, mint amit a tudományos megismerésben Kant feltételez – nem jellemezheti. A szubjektív célszerűség különbözteti meg a műalkotást a pusztán esetleges körülményekből létrejövő tákolmánytól egyfelől, és az előre rögzített, szükségszerű szabályszerűségeket követő tudományos (vagy más módon mechanikus) megismeréstől másfelől. Szubjektivitása révén soha nem képes felérni a tudományosság objektivitást célzó standardjaihoz; másfelől épp e szubjektivitás biztosítja számára azt a szabadságot, amely a művészet pozitív hozadéka lehet a tudományos kutatással szemben.

E négy pontos összefoglaló tehát feltételezte, hogy a zsenit elmebeli, produktív fakultásként értjük, szemben azzal, ahogyan mai fogalmaink szerint értenénk azt; nevezetesen, hogy a zseni olyasfajta kreatív személy, aki a természet kiválasztottja.⁹ Bár ez az értelmezés sok szempontból kevés, a jelen szempontból érdemes mégis pár szóban jellemezni.¹⁰

A zseni, mint személy kiválasztott, és mint ilyen, példamutató; példája iskolát teremt más elmék számára. Amennyiben iskolateremtő státusza

8 Kulcsfontosságú, hogy Kant a hetvenes években az objektív és szubjektív célszerűség között még nem tesz különbséget. Ez a különbség *Az ítéelőerő kritikájában* aztán annál hangsúlyosabbá válik számára. Wenzel: i. m., 425.

9 Bradley Murray: Kant on Genius and Art. *British Journal of Aesthetics*, 2007 (47):2, 200, <https://doi.org/10.1093/aesthj/ayl056>.

10 Továbbra is Kant és Murray elemzéseire támaszkodva. ÍK 49. §; Murray: i. m.

szabályok lefektetését és átadását vonja maga után, akár szabályok szerinti oktatást is lehetővé tesz tevékenysége. Fontos azonban leszögezni, hogy e szabályokat – mind temporális, mind logikai értelemben – megelőzi a zseni alkotó tevékenysége: szemben azzal, hogy a tudós talentum a szabályokat *követve* alkot, a művészi zseni szabályokat *teremtve* alkot. Tanítványai számára a művészet művelése utánzás; ha kellően magas fokon művelik, ez is tekinthető szépművészetnek, ám semmiképp sem tekinthető zsenialitásnak.

A szabálykövetés viszonylatában értett zseni a produktív fakultás értelmezéséhez is közelebb vihet. E produktív fakultás ugyanis – az ÍK 46. § alapján – esztétikai eszméket teremt (erre nyilván szüksége is van, hiszen az értelmi fogalmakkal ellentétben ilyenekkel természetünkönél fogva nem rendelkezünk). Ezen esztétikai eszmék aztán – pontosabban ahogyan azokat a szemléleti formákra vonatkoztatjuk – szabályokat teremtenek a művészet számára. Ezek a szabályok manifesztálódnak azokban a mintázatokban, amelyekben egy művészeti korszak, irányzat vagy szerző stílusjegyeit felismerjük a műalkotásban.

A zseni persze – ismételten hangsúlyozom – nem *követi* e szabályokat, hanem más, korábbi zsenik által teremtett szabályokat szeg meg,¹¹ illetve e szabályszegés révén (vagy a korábbi szabályoktól függetlenül) szabályokat teremt,¹² illetve bizonyos értelemben – azáltal, hogy a természet nyilvánul meg a zseni révén a műalkotásban – a zseni maga (mint produktív fakultás) tekinthető szabálynak.¹³ A természet zseniben való megnyilvánulása az oka annak, hogy az eredmény, amit létrehoz, minden szabály felrúgása ellenére is természetesnek hat.¹⁴

Mivel a zseni szabályszegő, e természete révén originális; s mivel szabályteremtő is, e természete révén példamutató. A szabályokhoz tehát nem követő módon viszonyul, de mégis komplex viszonyrendszer fűzi a szabályokhoz. Miközben egy első olvasatban a zsenit a szabályok választják el a tudományosságtól, alaposabban szemügyre véve a kettő viszonyát azt látjuk, hogy zseni és szabályok nagyon is együttműködhetnek, sőt: ha elfogadjuk, hogy a szabályokat a zseni teremti, szabálykövetés *nem*

11 Michael Haworth: Genius Is What Happens: Derrida and Kant on Genius, Rule-Following and the Event. *British Journal of Aesthetics*, 2014 (54):3, 323–337, <https://doi.org/10.1093/aesthj/ayu030>.

12 Murray: i. m.; Jeremy Proulx: Nature, Judgement and Art: Kant and the Problem of Genius. *Kant Studies Online*, 2011:1, https://www.academia.edu/17169028/Nature_Judgment_and_Art_Kant_and_the_Problem_of_Genius. (Legutolsó hozzáférés: 2024. november 20.)

13 Bryan Hall: Kant on Newton, Genius, and Scientific Discovery. *Intellectual History Review*, 2014 (24):4, 539–556, <https://doi.org/10.1080/17496977.2014.914648>.

14 Uo.

lehetséges zseni nélkül, aki megteremti a követendő szabályokat. Honnan származnak akkor a tudományosság szabályai, ha nem az élvonalbeli tudósok zsenialitásából?

Szabályok és közepszerűség

A szabályok az általános és különös viszonyára vonatkoznak: azt tematizálják, hogy miképp lehet a különöst az általános alá sorolni, és így instrukciókkal szolgálnak számtalan cselekvési helyzetben. Mindebben kulcsszerepe van az ítélőerőnek, amely „révén a különöst az általánosban foglaltként gondoljuk el”.¹⁵ A szabályszerűség így a különöshöz hozzárendelt általános folytonos rekurenciája. Szabályteremtés és szabályfelismerés között a különbség nem az általános és különös egymáshoz rendeltségének viszonylatában, sem a rekurenciában van, hanem abban, hogy a természet a szubjektumon keresztül teremti-e meg a kapcsolatot (mint a zseni esetében), vagy a szubjektum „csupán” felismeri a tőle függetlenül fennálló szabályszerűséget (tudományos talentum).

A szabályszerűség felismerése csodálattal tölt el minket, megismerőket: általa úgy látjuk, rend és célszerűség van a világban (vagy legalábbis rendet és célszerűséget látunk bele). E csodálat Kant szerint kétféleképpen juthat kifejezésre. A csoda tárgyának *modus logicus* kifejezése a tudományos felismerés, amely – mint jeleztem fentebb – szabálykövető tevékenység Kantnál. Fontos azonban leszögeznünk, hogy a csodálat tárgya nem a kifejezés módja: a *modus logicus* lesz, hanem a rekurrencia: a szabályszerűség folytonos visszatérése, mint természeti jelenség (avagy természeti jelenségek között feltárt összefüggés). A csodálat *modus aestheticus* kifejezése pedig a művészeti alkotás lesz, amely – legértékesebb formájában – nem lehet szabálykövető. Ez utóbbi esetében csodálatunk tárgya már a kifejezésmódra irányul: miközben a logikai módozat értéke a rekurrencia, mint tárgy felismerése, addig az esztétikai módozat a kifejezés módjában hordoz értéket. A kettő értelemszerűen nem áll ellentétben egymással: lehetséges olyan kifejezésmód, amely tárgyában is magas értéket képvisel, sőt: mintha épp ilyesmit várnánk el a legnagyobb alkotásoktól.

Több kérdés is felmerülhet mindezek kapcsán. Egyrészt az, hogy ha a másodvonalbeli műalkotások (a tanítványok alkotásai) szabálykövetőek, vajon tekinthető-e a tudományos kutatás (másodvonalbeli) művészeti teljesítménynek? Másrészt az, hogy ha zseni és talentum (mint produktív

fakultások) közti különbség abban áll, hogy az egyik önnön természeténél fogva szabályt teremt, a másik természeti szabályt ismer fel, s így a szabály mindkét esetben a természetből származik, nem elhanyagolható-e a különbség a két fakultás között? És ha igen, vajon nem tekinthető-e a tudományos talentum magasabbrendűnek, amennyiben reflektáltan viszonyul a szabályhoz, míg a zseni csupán ösztönösen?

Kant maga mindhárom kérdésre nemmel válaszolna, noha válaszai egyáltalán nem szükségszerű következményei annak, amit a zseniről mond – leszámítva persze éppen azt, hogy *Az ítélőerő kritikájában* kizárólag az esztétikum területére alkalmazza a zseni fogalmát. A fenti kérdések megválaszolásának ugyanis előfeltétele annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mi az, ami a tudományos talentum szabálykövetését megkülönbözteti a művészi zseni szabályteremtésétől? Valóban csupán szabálykövetés-e a tudományos megismerés – ha azt már láttuk, hogy a (noha nem élvonalbeli) művészet lehet szabálykövető? Avagy – tovább pontosítva a kérdést: vajon szükséges-e, hogy a szabályszerűségeket szabálykövető módon ragadjuk meg, vagy a szabály *megragadása* történhet *modus aestheticus*, szabályszegő/teremtő módon, miközben a szabály maga *modus logicus* marad? És itt most nem arra gondolok, hogy lehetséges-e művészi megfogalmazása tudományos igazságoknak, hanem sokkal inkább arra, hogy lehetséges-e szabályteremtő esztétikai módozat a tudományban, vagy kizárólag szabálykövetésről beszélhetünk?

A posztkritikai Kant egyértelműen fogalmaz: a tudományban nincs szabályteremtés, mivel „világosan felismert szabályoknak kell megelőzniük (*vorangehen*) és meghatározniuk a tudományos eljárást”,¹⁶ így a szabály nem jöhet létre az eljárás során, mint ahogyan az a zseni tevékenysége során történik. Sőt, a tudomány másból sem áll, mint szabályokból. Jelesül a „matematika önmagában csak szabály; a matematika (és filozófia) nem a zseni dolga, mert a zseni dolgait nem szabályok révén tanuljuk meg”.¹⁷ Azonban az korántsem ilyen világos, vajon alkalmazza-e a móduszok közti fenti megkülönböztetést ezen a ponton. Az, hogy a tudomány *tárgyát tekintve* összefüggéseket, természeti törvényszerűségeket, tehát szabályokat keres, nem vitás. Azonban az, hogy a szabálykeresés *módja* szabályszerűen, szabálykövetően történik-e, teljesen más kérdés.

16 Uo. 49. §.

17 Jegyezzük meg: bár Kant itt párhuzamba állítja a matematikát és a filozófiát, amennyiben egyik sem a zseni tevékenységi körét fedi le, ám a matematikával szemben a filozófiára nem mondja, hogy csak szabályokból áll, és tehát hogy szabályok elsajátítása révén megtanulható lenne. Magyarázat lehet a filozófia különleges státuszára e vonatkozásban, hogy az – szemben a tudományokkal – nem szemlélet és értelem interakcióján alapul, hanem éppen azon területeket célozza meg, amelyekhez nem társítható szemlélet. Anthropologie Nachschrift Mrongovius. Id. kiad., 1311.

Amikor Kekulé – saját bevallása szerint – megálmodja a benzolgyűrű szerkezetét, nyilván semmiféle szabályszerűséget nem követ a felismerés módjában (*modus aestheticus*), miközben az, amit felismer, nagyon is alapvető szabályszerűségekre vonatkozik (*modus logicus*).

Mindezekre remekül rímel a felfedezés és az igazolás kontextusa közötti (jóval későbbi) megkülönböztetés: míg az igazolás kontextusában a racionális, szabálykövető leírások érvényesek, addig a felfedezés kontextusa tartalmazhat a kutatások tárgyához képest esetleges (például financiai, pszichológiai, tudománypolitikai vagy -szociológiai stb.) tényezőket. Bryan Hall szerint a felfedezés kontextusára is érvényes a szabálykövetés, noha annak logikáját a felfedezés logikája maga nem képes rögzíteni.¹⁸ Ennyiben mégis a zseni működésére hasonlít, aki maga szintén nem tudatos szabálykövető, noha a tevékenysége (utólag) leírható az általa megteremtett szabályszerűségek körvonalazta mintázatokkal.

Hall – Kant nyomán – szintén Newtont tárgyalja a tudományos talentum paradigmatisz figurájaként, azonban nem egy már meglevő, a kutatásait időben megelőző módszert követő talentumként tünteti fel, hanem sokkal inkább szabályteremtőnek. Kiemeli, hogy míg Newton korában a tudósok egyértelműen vagy az induktív, vagy a hipotetikus-deduktív módszer mellett köteleződnek el, Newton kombinálja a két módszert, továbbá argumentatív elemekkel egészíti ki azokat a „képzelőerő szabadsága” révén.¹⁹ Ez a módszertani fordulat talán még fontosabb Newton munkásságában, mint a tárgyi vonatkozású felfedezései.

Hall alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk, hogy miben is áll ez a módszertan. Newton alapvetően deduktív érveket használ, amelyekről ismeretes, hogy – amennyiben érvényesek – a premisszáik igazsága garantálja a konklúzió igazságát, azonban a premisszáik igazságáról nem mondanak semmit. Newton itt emeli be az indukciót a képletbe: a premisszákat induktív módszerrel igazolja, ezzel a hipotetikusságról magasabb erőre emelve érveit.

Fontos további tényező a fentebb említett argumentatív elemek beemelése a módszerbe. Newton – ahhoz, hogy az induktív és deduktív érveit összekapcsolja – ún. „Érvelési Szabályokat” vezet be. Szemléltetésképp egy példa a *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*-ból: „a testek azon tulajdonságait, amelyeket nem lehet fokozni vagy csökkenteni,²⁰ és amelyek minden olyan testhez tartoznak, amelyekkel

18 Hall: i. m., 545.

19 Uo.

20 Az eredetiben a „fokozni vagy csökkenteni” helyén *intended és remitted* szerepel, melyeket Halls – a kifejezések korabeli fizikatudományi használatának megfelelően – *increased*-ként és *diminished*-ként értelmez.

kísérleteket lehet végezni, minden test általános tulajdonságának kell tekinteni”.²¹ Az ilyesfajta explicit szabályok garantálják, hogy az egyedi megfigyelések eredményei, amelyeket Newton egyedi testek megfigyelésével nyer, általánosíthatóak legyenek: amennyiben az adott tulajdonság a testhez nem valamilyen specifikus módon kapcsolódik, hanem minden, az adott test által instanciált további test szintén bírja, a testek e típusa vonatkozásában általános tulajdonságnak tekinthetjük, így aztán meglétük feltételezése minden további esetre is alkalmazható szabályszerűségek feltárását segíti.

Ezek az Érvelési Szabályok tekinthetők másodrendű szabályteremtéseknek: nem meglévő kapcsolatokat tematizálnak, hanem új kapcsolatokat hoznak létre. Newton ezen másodrendű szabályteremtések révén vezeti be a tudományos összefüggéseket leíró szabályszerűségeket, azaz a természeti törvényeket. Hall ezt nem tematizálja, de fontos leszögezünk: e kapcsolatok újszerűségét már csak az is mutatja, hogy sem tapasztalatilag, sem fogalmilag nem igazolhatóak, mégis a szükségszerűség képzete jár velük együtt. E szabályok ugyanis nem természeti törvények, így tapasztalatilag nem igazolhatóak (még az induktív igazolás értelmében sem): ha egy test egy adott tulajdonsággal bír, és ebben a relációban semmi testspecifikus nincs, a tulajdonságot általánosíthatjuk, de semmilyen tapasztalat nem fogja alátámasztani ezen általánosítás jogosságát, hiszen a vonatkozó tapasztalati tényeket logikailag megelőzi a szabály elfogadása. Fogalmi igazságnak sem tekinthetjük őket: semmi fogalmi ellentmondás nincs abban, hogy egy test egy adott tulajdonsága nem általánosítható más testekre (lehetséges olyan tulajdonság, ami egy adott testet szükségszerűen jellemez, de semmilyen más testet nem jellemez – például az omnipotencia ilyesfajta jellemzője Istennek, amennyiben létét elfogadjuk). E szabályok érvelésünk/eszünk (*reasoning*) szabályszerűségei, melyekhez nem tartozik szemlélet, de eközben nem is a pusztá képzelőerő művei (és ennyiben nem hasonlítanak a művészi szabályteremtésre). Nem tudjuk őket másképp elgondolni, mint ahogyan elgondoljuk őket: szükségszerűek és szigorúan általánosak értelmi képességeink számára.

Mindez Kant számára nem jelenthet problémát: a sem tapasztalatilag, sem fogalmilag nem igazolható, mert sem nem *a posteriori*, sem nem analitikus *a priori* ítéleteknek, amelyeket mégis valamiképpen szükségszerűként gondolunk el, Kant filozófiájában nagyon is van helyük: szintetikus *a priori* ítéleteknek hívjuk őket, és ezen ítéletekre

21 Isaac Newton: *The Mathematical Principles of Natural Philosophy*. Ford. I. Bernard Cohen és Anne Whitman. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1999, 795.

bízza Kant nem csupán a tudományok, de a filozófia megalapozását is. Úgy tűnik tehát, hogy a szintetikus *a priori* közvetlen szerepet játszik Newton munkásságában, méghozzá éppen azon a ponton, ahol – Hall interpretációjában legalábbis – Newton a legradikálisabb módszertani fordulatot hozza el a tudományosság számára: a már meglévő, induktív és hipotetikus-deduktív módszereket nem pusztán kombinálja, de kiegészíti szintetikus *a priori* ítéletekkel, amelyek az Érvelési Szabályok nem-preskriptív olvasatából adódva úgy lesznek szükségszerűek és szigorúan általánosak (számunkra adottan legalábbis), hogy sem tapasztalati, sem fogalmi igazolás nem társítható hozzájuk.

Konklúzió helyett kitekintés: Kant „zseni”-je – Kant zseni-e?

Ha a másodlagos szabályteremtésről: a módszertani újításról belátjuk, hogy nem szabálykövető aktivitás, felmerülhet az az értelmezés, mely szerint a tudományban is vannak olyasfajta zsenik, mint a művészetben: a tudományos talentumok szabálykövető aktivitásával szemben maguk ösztönösen (hiszen nem eleve adott szabályok szerint) szabályt szegnek, és ezáltal új szabályrendszert alkotnak. Ha fentebb kortárs tudomány-filozófiai kifejezéseket használtam a tudományos szabályteremtés és szabálykövetés: a felfedezés és igazolás kontextusára, egy másik kortárs tudományfilozófiai kifejezéssel e zseniket paradigmaváltó figuráknak tekinthetjük, akik nem pusztán (sőt: nem is szükségképpen) tárgyi szinten érnek el élvonalbeli tudományos eredményeket, hanem a tudományosság módszertanára gyakorolnak hatást.

Úgy is mondhatnánk, a *modus logicus* tárgyra vonatkozó, szabálykövető attitűdjével szemben egyfajta tudományos *modus aestheticus*-t alkalmaznak, amely a tudományos kutatás módszerére, módjára vonatkozóan jár újító hatással. E módszertani szabályok a további empirikus kutatások transzcendentális előfeltételeiül szolgálnak abban az értelemben, hogy a jelenségek bizonyos köre nem értelmezhető nélkülük. Ennyiben (körbenforgás-mentesen) nem igazolhatja őket tapasztalat. Ám fogalmi igazságoknak sem tekinthetjük őket, noha fogalmi igazságokká válhatnak, ha a paradigmaváltó szándékainak megfelelően átértelmezzük a vonatkozó tudományos fogalmainkat. Ha elfogadunk egy definíciót, a definíció fogalmi igazsággá válik. Azonban a definícióadás őseredeti

aktusa nem lehet fogalmi igazság, mert nem fogalmi igazságot tár fel, hanem fogalmi igazságot teremtet, rögzít.²²

Kant maga *A tiszta ész kritikája* Bevezetésében a paradigmateremtéshez nagyon hasonló dolgot művel, amikor a szintetikus *a priori* fogalmára alapozva átszabja a filozófia kereteit. Ezen új keretek között nemcsak teljességgel átértelmeződnek a filozófia (többé-kevésbé) elfogadott fogalmai, de megváltoznak a filozófiában alkalmazható módszerek is. Egy kulcsfontosságú példával élve: a „transzcendentális érvelés” Kanttól származtatott használata a kortárs analitikus filozófiában olyasfajta paradigmaváltó jelenség az érvelés módszertana tekintetében, amely korábban nem elfogadott – sőt: egyenesen érvelési hibának tekintett – érvelési sémát legitimizál. A transzcendentális érvelés szerkezete ugyanis a következő:

(P1) *Y* lehetőségének szükségszerű feltétele *X*.

(P2) *Y* fennáll.

(C) *X*-nek fenn kell állnia.²³

Ez az érvelési séma adja a kanti ismeretelmélet alapját: létezik tapasztalás – hogyan lehetséges? Vagyis mi a fenti formulában szereplő *X*, ami *Y*-nak transzcendentális előfeltételül szolgál, és amely – *Y* létezése okán – *kell*, hogy létezzen?

Egy hagyományos értelmezési keretben ez a séma érvelési hibától terhelt: az *argumentum ad consequentiam* vétségét követi el. *Y* ugyanis itt *X* következménye, és következményből az azt kiváltó előzményekre következtetni mindig kockázatos, hiszen pusztán abból, hogy *X*-ből *Y* következik, soha nem tudhatjuk, hogy *Y* csakis *X*-ből képes-e következni, és így azt sem, hogy *X* léte valóban szükségszerű előfeltétele-e *Y* létének. A tankönyvi példa erre az, hogy ha csurom víz az utca, ennek lehet előfeltétele az, hogy esett az eső, de az is, hogy éppenséggel szárazság volt, és locsolókocsi járt az utcában. Attól még, hogy az esőből következik, hogy vizes lesz az utca, a vizes utcából nem következik, hogy eső esett.

Kantot ez szemlátomást nem zavarta, de némely későbbi kritikusat igen; nem véletlen, hogy az analitikus tradíció képviselőinek többsége – amely sokrétű gyökerei révén mindig is kanti hatások alatt állt, eleinte csak burkoltan, de a múlt század hatvanas éveitől egyre explicitebben

22 Danka István: Hogyan lehetségesek analitikus *a priori* ítéletek? Kantianus válasz Quine kérdésére. *Pro Philosophia Füzetek*, 2005 (41):1, 165–173.

23 Lásd Robert Stern – Tony Cheng: Transcendental Arguments. In Edward N. Zalta – Uri Nodelman (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Fall 2023 Edition, <https://plato.stanford.edu/entries/transcendental-arguments>. (Legutolsó hozzáférés: 2024. november 20.)

is – a kanti témák közül a szintetikus *a priori* fogalmát sosem volt képes megemésztetni,²⁴ mivel a szükségszerűként elgondolt, de valójában megalapozatlan légvárak építésének veszélyét látta benne (és e veszélyt látta realizálódni a teljes posztkantianus „kontinentális” filozófiában is).

Miközben azonban egy hagyományos keretben a transzcendentális érvelés érvelési hiba, addig a kanti paradigma elfogadásának belépője az, hogy a transzcendentális érvelés validitását elfogadjuk. Hacsak nem feltételezünk (és dolgozunk ki, ami jóval nehezebb!) olyan közös módszertankritikai alapot, amely metafizikai perspektívából a prekanti, kanti és mai analitikus filozófia számára egyaránt objektíve elfogadható, nem tudunk univerzális érveket felhozni a transzcendentális érvelés validitása mellett vagy ellen. A *pro* oldalon ott a megingathatatlan állítás: ha filozófiát akarunk művelni, csakis így tehetjük (és tehát semmi más nem lehet legitim filozófia, mint a transzcendentális filozófia), míg a *contra* oldalon ott van a nem kevésbé megingathatatlan állítás: ha így művelünk filozófiát, bármire ráfoghatjuk, hogy szükségszerű. Az tehát, hogy a transzcendentális érvelés legitim, sőt: mindent megalapozó, vagy illegitim séma, választás: *döntés* kérdése, amely mellett (bármelyik lehetőséget is válasszuk) nemigen vannak körbenforgás-mentes érvek.

Ha viszont a transzcendentális filozófiát olyasfajta szabálytörésnek és -teremtésnek tekintjük, mint ami a művészi zsenire és Newton módszertanára jellemző, felmerül a kérdés: ha a tudóst nem is, a filozófust vajon tekinthetjük-e teljes értékű zseninek Kant meglátásai alapján? A filozófia mindenképpen más helyzetben van a tudományokhoz képest amiatt, hogy a művészethez hasonlóan nem hagyatkozhat a szemléletre, hiszen a filozófia *megalapozza* a szemlélet lehetőségét, így megint csak lehetetlen körbenforgás-mentes szemléletre hagyatkozás a filozófia igazolásához. Azonban – szemben a művészetekkel – a filozófia nem hagyatkozhat a pusztá képzelőerőre sem, és ennek éppen az az oka, hogy törekednie kell a légvárépítés elkerülésére. Ha megengedi, hogy a képzelőerő alternatív filozófiai valóságokat teremthessen, a rendszer transzcendentális előfeltételeinek *a priori* karaktere sérülne. Márpedig a kritikai fordulat egyik alapköve, hogy a filozófiának szükségszerű: szintetikus *a priori* alapokon kell állnia.

Amint a képzelőerő alkalmazhatóságának hiánya kizárja, hogy a filozófia művészi legyen, úgy a szemlélet alkalmazhatóságának hiánya kizárja, hogy a természettudományokhoz legyen hasonlatos. Idézzük vissza e ponton: Kant a filozófiáról – szemben a matematikával – nem állítja, hogy szabályok elsajátítása révén tanulható lenne, holott e kontextusban expliciten együtt tárgyalja a két területet.

Ám ha így van, és a filozófia sem a szemléletre, sem a képzelőerőre nem hagyatkozhat, a filozófus sokkal jobban magára van hagyva küldetésével, mint akár a művész, akár a tudós. Ez pedig azt jelenti, hogy a filozófia sokkal jobban rá van szorulva a szemlélettől és képzelőerőtől egyaránt megfosztott filozófiai zsenire, mint akár a művészet, akár a tudomány, hiszen e zseni az egyetlen esélye arra, hogy felismerje a szintetikus *a priori* ítéleteket, amelyek aztán minden további ismeretünk lehetőségfeltételül szolgálhatnak. Egyetlen reményünk, hogy Kant tévedett, és ő maga – a filozófiatörténet más nagyjaival együtt – olyan szabályokat teremtett, amelyek számunkra, a filozófia nagyjainak tanítványai számára instruk­tívak lehetnek abban, hogy kövessük szabályteremtő elődeinket.